

13. *Shamionov R.M.* Lichnost i ee stanovlenie v protsesse sotsializatsii [Personality and its formation in the process of socialization] / Rail Munirovich Shamionov. – Saratov SGPI, 2000. – 240 s.
14. *Yarushkin N.N.* Samoregulyatsiya i samoorganizatsiya sotsialnogo povedeniya lichnosti [Self-regulation of social behavior of a person] / N. N. Yarushkin: Avtoref.dis.... d-ra psihol. nauk: 19.00.05. – Sankt-Peterburg, 1998. – 32 s.
15. *Yanitskiy M.S.* Psihologicheskie faktory i mehanizmy razvitiya sistemy tsennostnykh orientatsiy lichnosti [Psychological factors and mechanisms of development of value orientations of of personality] / M. S. Yanitskiy: Avtoref.dis. ... d-ra psihol. nauk: 19.00.01. – Novosibirsk, 2000. – 29 s.
16. *Beauvois J.-L., Dubois N., Doise W.* La construction sociale de la personne. Grenoble, 1999.

УДК: 159.9.075

Світлана Прахова

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ФРУСТРАЦІЇ НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

Стаття присвячена теоретико-методологічному аналізу проблеми фрустрації в роботах сучасних українських та російських авторів. Розроблено класифікацію тематичних досліджень фрустраційних станів та реакцій.

Проаналізовані соціально-психологічні детермінанти виникнення фрустрації. Визначена ступінь її залежності від певних індивідуально-типологічних якостей особистості. Описані основні наукові доробки сучасних психологів, які займаються проблемою фрустраційних станів та реакцій. Висвітлений аналіз міждисциплінарних зв'язків вивчення проблеми фрустрації в психології та інших науках.

Ключові слова: *фрустрація, фрустратор, фрустрованість, психологічні детермінанти.*

Статья посвящена теоретико-методологическому анализу проблемы фрустрации в работах современных украинских и российских авторов. Создано классификацию тематических исследований фрустрационных состояний и реакций.

Проанализированы социально-психологические детерминанты возникновения фрустрации. Определена степень её зависимости от определенных индивидуально-типологических особенностей личности.

Описаны основные научные труды современных психологов, которые занимаются проблемой фрустрационных состояний и реакций. Показан анализ междисциплинарных связей изучения проблемы фрустрации в психологии и других науках.

Ключевые слова: *фрустрация, фрустратор, фрустрированность, психологические детерминанты.*

The article is devoted to analysis of theoretical and methodological problems of frustration in the works of modern Ukrainian and Russian authors. The classification of case studies frustration states and reactions are developed.

The socio-psychological determinants of the emergence of frustration are analyzed. The degree of its dependence of certain individual-typological personality traits is determined. The main scientific researches of modern psychologists dealing with frustration and reactions are described. The analysis of interdisciplinary connections studying the problem of frustration in psychology and other sciences is highlighted.

Key words: *frustration, frustrator, result of frustration, psychological determinants.*

Постановка наукової проблеми. Трансформаційні процеси сучасного світу ставлять людину в надзвичайно складні умови соціального життя. Нестабільність у політиці, економіці, освіті, постійні несистемні зміни в усіх суспільних галузях зумовлюють дисбаланс у визначені стійких пріоритетів, ціннісних орієнтацій та ідеалів сучасної молоді. Складні життєві обставини, які накладаються на ряд характерологічних особливостей, формують певну конфігурацію індивідуальних психологічних проявів суб'єкта, які далеко не завжди носять конструктивний характер. Здатність людини долати дію несприятливих факторів оточення є важливою умовою активізації та реалізації її особистісного потенціалу. У зв'язку з цим дедалі більшої актуальності набуває вивчення проблеми фрустраційних станів та реакцій, які стали невід'ємною частиною соціального буття.

Теоретична і практична значущість проблеми фрустрації зумовила традиційно високий інтерес до неї серед західноєвропейських та американських психологів протягом усього ХХ ст. На теренах вітчизняної та російської психологічної думки можна констатувати відсутність узагальнюючих теоретичних розробок у галузі теорії фрустрації. Дана проблема в радянській науці спеціально не формулювалася, а розглядалася лише в контексті інших теоретичних питань загальної та галузевої психології. Зазначена ситуація збереглася і на пострадянських теренах. Хоча сучасний стан вітчизняної та російської психологічної думки і характеризується збільшенням кількості праць, присвячених проблемі фрустраційних станів та реакцій, вони, як правило, мають вузько спеціалізований та міждисциплінарний характер. Враховуючи зазначений аспект вивчення теорій фрустрації, **метою** нашого дослідження є історіографічний аналіз проблеми фрустраційних станів та реакцій у просторі сучасної української та російської психологічної думки.

Аналіз останніх досліджень із зазначеної проблеми. На фоні пріоритетного напрямку реформування сучасної загальноосвітньої школи як одного з найважливіших інститутів соціалізації, що відображає стан і тенденції розвитку суспільства, в українських періодичних виданнях за останнє десятиліття суттєво збільшилася кількість публікацій, присвячених питанням психологічних засобів запобігання та корекції фрустрації у професійній діяльності вчителів. У 2003 р. вийшов друком цикл статей української дослідниці О.О. Холодової [23]. Зміст її праць розкриває феномен фрустраційних станів та їх причинно-наслідковий зв'язок із чинними умовами педагогічної діяльності в контексті професійної адаптації молодих вчителів до роботи в загальноосвітній школі. О.О. Холодова аналізує соціально-психологічні аспекти педагогічної діяльності, що здатні спричинити різноманітні фрустраційні прояви на фоні нерозвиненості фрустраційної толерантності як здатності до подолання бар'єрів у професійній діяльності. На основі експериментальної перевірки емпіричних даних дослідниця доводить, що депривація може виступати як об'єктивним фактором виникнення фрустрацій, так і в якості усвідомлюваної проблеми, що виступає актуалізуючим чинником щодо звернення до засобів рефлексії.

Проблеми діагностики та психокорекції професійних фрустрацій вчителя висвітлені у працях І.Ю. Остополець [16], які стосуються особливостей поведінки та переживань педагогів у ситуаціях фрустрації в процесі організації навчальної діяльності. Основний акцент зроблений на вивченні факторів розвитку фрустрованості вчителів, шляхах і методах її психокорекції та дослідженні деструктивного впливу фрустрації на діяльність і особистісний розвиток педагогів. Працюючи в цьому ракурсі, автор не лише визначила домінуючі стратегії фрустраційного реагування в напружених ситуаціях професійної діяльності, але й розробила змістовні критерії та репрезентувала рівневу класифікацію фрустрованих вчителів.

Негативний вплив суперечливих суспільних процесів сьогодення на особистісний розвиток та самореалізацію молоді висуває на перший план проблему визначення та дослідження соціально-психологічних детермінант виникнення фрустрації та її залежність від певних індивідуально-типологічних якостей особистості. Напрямок пошуку чинників виникнення фрустрації у період дорослішання займає чільне місце в дослідженнях українських науковців Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Н.О. Божок [2], О.О. Божок [3], І.С. Булах [4], М.В. Вовк [6], Л.М. Кузнецова [13] та ін.). У працях зазначених авторів розкриваються різні аспекти феномену фрустрації, в тому числі і у взаємозв'язку з конкретними особистісними якостями підлітків. Зокрема, викликають інтерес публікації Л.М. Кузнецової [13], яка досліджує особливості психічного стану фрустрації у підлітків з різними акцентуаціями характеру, а також вплив різних типів акцентуйованих рис на рівень фрустрації окремих учнів. У 2010 р. вийшла друком низка статей під авторством О.О. Божок [3], яка детально розглядає феномен фрустрації в сучасній психологічній теорії та практиці; фрустрація розглядається як

розповсюджене, проте негативне, явище в суспільстві. Авторка емпірично досліджує соціальні та психологічні детермінанти виникнення фрустрації у підлітковому віці та визначає можливі шляхи психологічної підтримки підлітків, які перебувають у фрустраційному стані.

Пріоритетним напрямком досліджень на сторінках сучасних періодичних видань все частіше стають питання про співвідношення стилів реагування на фрустраційну ситуацію з різним рівнем особистісної тривожності. В даному напрямку працюють такі дослідники, як: О.В. Кузнецова [12], А.В. Філімонова [21], О.В. Фролова [22], А.В. Шамне [25] та ін. Зокрема, О.В. Кузнецова [12] на основі експериментальних даних доводить, що при високому рівні тривожності в юнацькому віці суттєво знижується можливість для її опредметнення, яка складається з уміння суб'єкта співвідносити тривожність з конкретними особистісними проблемами або соціальними (в тому числі і фрустраційними) ситуаціями і тим самим опосередковує стан дифузної напруги, забезпечуючи можливості для адаптації. У працях української дослідниці А.В. Шамне [25] робиться акцент на типології взаємозв'язків фрустраційних реакцій і тривожності у молодшому шкільному віці та визначенні психологічних особливостей молодших школярів з підвищеним рівнем хвилювання і різними реакціями на фруструючі ситуації.

Специфічним напрямком сучасних досліджень з окресленої проблеми є вивчення фактору фрустрації в комунікативній динаміці освітнього процесу. Так, В.Б. Терентьєва [19] у своїх працях зазначає, що багато вчителів та учнів переживають комунікативний стрес, який викликаний самим навчальним процесом, що веде до зниження працездатності, негативних емоційних станів, різних типів реакцій на партнера в процесі спілкування.

Протягом 2001-2011 рр. вийшла друком серія статей української дослідниці А.О. Вовк [5], присвячених проблемі екзистенціальної фрустрації особистості. Даний напрямок є малодослідженим у вітчизняній психології, тому становить вагому теоретичну цінність. Авторка доводить, що виникнення екзистенціальної фрустрації залежить не від окремих індивідуально-психологічних характеристик, а від цілого комплексу зв'язків сутнісних рис з особливостями спрямованості особистості. Тобто, просторово-часова цілісність екзистенції, інтегрованість у соціальних простір, стійка позитивна Я-концепція, самоконтроль і потенціал до подолання життєвих криз найбільше впливають на пошук та досягнення життєвого сенсу.

Питання ціннісно-сміслової сфери особистості стали ключовими в дослідженнях російського психолога І.А. Красильнікова [11]. У своїх статтях автор розкриває результати експериментального дослідження зв'язків між фрустрацією життєвих цінностей особистості та характерологічними акцентуаціями. Виявлено закономірності цих зв'язків у віковому аспекті. Доводиться, що фрустрація таких цінностей, як "цікава робота", "здоров'я", "щасливе сімейне життя" може зачіпати глибинний і емоційний компоненти ендопсихіки людини. Філософський аспект

проблеми фрустрації розглядається І.А. Красильниковим у статті "Розуміння внутрішніх конфліктів особистості в екзистенціально-аналітичній психології" [11], в якій представлено фундаментальні життєві проблеми людини: життя, смерть, самотність з позиції внутрішніх конфліктів особистості. І.А. Красильников акцентує увагу на тому, що розширення сфери життєвого простору при внутрішніх конфліктах особистості здійснюється на основі відповідальності і прагнення набути почуття внутрішньої свободи.

Тематика корекційної роботи з розвитку конструктивних фрустраційних реакцій підлітків є провідною в публікаціях російської дослідниці О.В. Янгічер [27]. Основна увага авторки зосереджена на вивченні способів емоційного реагування підлітків на фрустрацію і можливості розвитку конструктивних реакцій в умовах цільового впливу. Наукова новизна такого підходу полягає у виділенні основних психологічних факторів, які детермінують розвиток конструктивних реакцій учнів засобами арттерапії та розробці авторської арттерапевтичної програми позитивного впливу на конструктивність фрустраційних реакцій підлітків у навчальному процесі.

Широке розуміння проблеми фрустрацій у вищих навчальних закладах дають співні праці російських дослідниць А.Р. Ербегеєвої та Т.Д. Дубовицької [26], які досліджують фрустрацію та стратегії її подолання у студентів із труднощами у навчанні. Практичну значущість має розроблена ними програма психологічної корекції стану фрустрації в студентів у навчальному процесі. Вони виділили низку механізмів, які забезпечують конструктивне подолання фрустрації: усвідомлення феномену фрустрації і фрустраторів; поведінкова гнучкість (на протипагу ригідності, консервативності); стресостійкість, саморегуляція і самоконтроль деструктивних психічних переживань (гнів, тривога, депресія та ін.); усвідомлення деструктивних і конструктивних проявів фрустрації та їх причин; активізація внутрішніх ресурсів з метою підвищення самооцінки і розвитку впевненості в собі; комунікативна культура; позитивне виховання і прийняття відповідальності на себе в досягненні поставлених цілей. Автори доводять, що найбільш ефективною є здійснення психологічної підтримки студентів в подоланні фрустрації за такими напрямками: проведення діагностики рівня фрустрованості студентів у навчальному процесі; психологічна просвіта професорсько-викладацького складу із запобігання негативних фруструючих ситуацій; проведення спецкурсів і спеціалізованих тренінгів із формуванню конструктивної поведінки в ситуаціях фрустрації.

Міждисциплінарний характер проблеми фрустраційних станів простежується у збільшенні кількості праць, присвячених інтеграційним зв'язкам психологічних та медичних досліджень. Зокрема, в статті Г.А. Пріба [17] фрустрація розглядається як чинник соціальної дезадаптації у пацієнтів з психічними розладами. Українська дослідниця Т.С. Горяча [7] займається дослідженням соматогенної фрустрації. Практичне значення має розроблений нею комплекс психокорекційних заходів для осіб з

соматогенною фрустрацією з метою покращення їхнього психічного здоров'я. Виявлено чинники психічного здоров'я у вищезазначених осіб та встановлено ієрархію їх змін під впливом психокорекційних заходів.

Важливою темою сучасності є соціальна адаптація дітей, які залишилися без піклування батьків. Розвиток дитини в атмосфері ворожості і недовіри до суспільства накладає негативний відбиток на її психічний стан і поведінку. Російська дослідниця Г.У. Малеїко піднімає цю тему в своїй статті "Особливості фрустраційного реагування вихованців дитячого дому і патронату" [14], в якій описано особливості фрустрованості дітей-сиріт дитячого дому і патронату в ситуаціях зустрічі з нездоланими перепонами при досягненні своєї мети. Відзначається, що більшість сиріт (на відміну від благополучних дітей) сприймають неприємності в своєму житті як даність, яку не можливо уникнути. В той час як поміщення дитини в патронатну родину сприятливо позначається на її самооцінці та поведінці: приходить в норму ступінь адекватності, з якою діти оцінюють свої неприємності, дещо підвищується рівень соціальної адаптації.

Все більшої актуальності за останні роки набуває тематика особливостей фрустраційного реагування дітей, які виховуються в різних умовах мікросоціуму. Проблеми соціального розвитку учнів і його зв'язок із фрустраційними станами сьогодні піднімають такі психологи, як: О. Некряч [15], Л.О. Терських [20], С.А. Котова [10] та ін. В цьому ж контексті фрустрація в низці сучасних досліджень (В.Г. Белов [1], Л.Є. Зотова [8]) розглядається як предиктор агресивної та девіантної поведінки підлітків.

Практична значущість проблеми фрустраційних станів обумовила високий інтерес до неї в психодіагностиці. За останні роки вийшов цілий ряд статей, які представляють результати дослідження діагностичних можливостей методик по визначенню рівня фрустрованості особистості. Авторська модифікація проєктивної методики діагностики фрустраційних реакцій педагогів була розроблена В.Н. Чернобровкіним та В.А. Чернобровкіною [24]. Проєктивний тест СФСР ("Ситуації фрустрації спілкування педагога") створений для психологічної діагностики емоційних реакцій педагогів у напружених ситуаціях діяльності, а також рівня їх професійної адаптації. Трансактна версія фрустраційного тесту С. Розенцвейга представлена в працях А.А. Клімової [9]. Модифікація тесту полягає в тому, що дорослій людині пропонується стимульний матеріал "для дітей", таким чином, актуалізуються її дитячі еґо-стани і виявляються внутрішні конфлікти людини. Л.Н. Собчик [18] розробила і висвітила на сторінках сучасних періодичних видань авторський вербальний фрустраційний тест. Дана методика примітна тим, що дозволяє визначити не лише інтенсивність, напрямок і тип фрустраційної реакції, але й дозволяє діагностувати емоційну зрілість індивіда, рівень його самоконтролю, ієрархію цінностей, самооцінку, зону конфліктності тощо.

Всебічна допомога соціально дезадаптованим школярам залишається одним із пріоритетних напрямків сучасних психологів, педагогів та соціальних працівників. У зв'язку з цим особливого значення набуває

проблема фрустраційної толерантності учнів по відношенню до складних життєвих ситуацій. Даний напрямок представлений працями Н.О. Божок [2], яка займається психологічним аналізом дослідження фрустраційної толерантності у студентському віці. Авторка зазначає, що фрустрація та толерантність до неї не тільки перешкоджають, а й частково стимулюють когнітивний потенціал особистості з метою конструктивного розв'язання проблем та сприяють розвитку інтелектуально-аналітичних здібностей, що виявляється у здатності рефлексувати над альтернативами виходу та передбачати можливі наслідки складної ситуації, загартовують волю, підвищують емоційну стійкість і тим самим продуктивно впливають на емоційно-вольову сферу.

Серед інших аспектів проблеми фрустрації варто відмітити дослідження, які присвячені її окремим аспектам: вплив фрустрації на поведінку розумово відсталих дітей; статеві відмінності в особливостях фрустрації як психічного стану особистості; вольова регуляція в умовах фрустрації; професійно-посадові фактори виникнення фрустраційних станів; смисловий аспект пізнавальної фрустрації та ін.

Висновки. Отже, аналіз наукового доробку вітчизняних та російських психологів показав зміщення дослідницького інтересу з роботи над створенням цілісної теорії фрустрації на міждисциплінарний та вузько спеціалізований аналіз зазначеної проблеми. В останнє десятиріччя на сторінках сучасних періодичних видань збільшилася кількість публікацій, присвячених дослідженню фрустрації в контексті її зв'язку з іншими науковими галузями знань: медициною (психологічна сутність соматогенної фрустрації; фрустрація як чинник дезадаптації у пацієнтів з психічними розладами та ін.); правом (реакції на фрустрацію у співробітників правоохоронних органів; фрустрація як предиктор девіантної поведінки тощо); філософією (фрустрація ціннісно-смислової сфери людини; екзистенціальна фрустрація як спрямованість особистості та ін.); загальною психологією (фрустрація у дітей з вираженими акцентуаціями характеру; зв'язок фрустрації та особистісної тривожності тощо); соціальною психологією (соціальне виховання делінквентів у стані фрустрації; фрустрація та образ "Я" в деструктивних соціальних явищах); віковою та педагогічною психологією (детермінанти виникнення фрустрації в учнів різних вікових груп; фрустрація в педагогічній діяльності вчителя; корекція емоційних відхилень в стані фрустрації та ін.

1. *Belov V.G.* Frustratsiya kak prediktor deviantnogo povedeniya u podrostkov [Frustration as a predictor of deviant behavior among teenagers] / V.G. Belov, Yu.A. Parfenov, N. S. Malinina // *Uchenyie zapiski universiteta im. P. F. Lesgafa.* – SPb. : NGU im. P.F. Lesgafa. – 2011. – Т. 81. – № 11. – С. 26–31.
2. *Bozhok N.O.* Psihologichniy analiz doslidzhennia frustratsiynoi tolerantnosti v studentskomu vitsi [Psychological analysis of the study of frustration tolerance in the student age] / N.O. Bozhok // *Naukoviy chasopis NPU ImenI M. P. Dragomanova. SerIya 12. PsihologIchnI nauki*

- : Zb. naukovih prats. – K. : NPU Imeni M.P. Dragomanova, 2009. – № 28 (52). – S. 178–186.
3. *Bozhok O.O.* Empiryczne doslidzhennia sotsialnyh ta psyhologichnyh determinant vynyknennia frustratsii u period doroslishannia [An empirical study of social and psychological determinants of frustration during adolescence] / O.O. Bozhok // Visnik Natsionalnogo tehnicnogo universitetu Ukrainy "Kyivskiy politehnicnyi Institut". Fillosoffya. Psihologiya. Pedagogika. – K. : Natsionalniy tehnicnyi universitet Ukrainy "Kyivskiy politehnicnyi Institut". – 2010. – №1 (28). – S. 74–76.
  4. *Bulah I.S.* Bazovi ta sytuatyvni determinanty frustratsii pidlitkiv [Basic and situational determinants of adolescent frustration] / I.S. Bulah, L.P. Bushanska // Psihologiya : Zb. nauk. prats. – K. : NPU Imeni M. P. Dragomanova, 1998. – Vipusk 1. – S.84–91.
  5. *Vovk A.O.* Ekzistentsialna frustratsiia ta spriamovanist osobystosti [Existential frustration and orientation of the person] / A.O. Vovk // Pedagogika ta psyhologiya profeslynoyi osvity. – 2002. – № 2. – S. 147–155.
  6. *Vovk M.V.* Psihologichni determinanty perezhyvannia frustratsiinyh situatsii u yunatskomu vitsi [Psychological determinants of feelings of frustration situations at youthful age] / M.V. Vovk // Naukoviy chasopis NPU Imeni M. P. Dragomanova. Seriya 12. Psihologichni nauki : Zb. naukovih prats. – K. : NPU Imeni M. P. Dragomanova, 2009. – Vip. 26, Ch. 1 (50). – S. 202–207.
  7. *Goryacha T.S.* Psihologicheskaya suschnost poniatiya "somatogennaya" frustratsiya [Psychological essence of the concept of "somatogenetic" frustration] / T.S. Goryacha // Naukoviy chasopis NPU imeni M.P. Dragomanova. Seriya 12. Psihologichni nauki : Zb. nauk. prats. – Kyiv : NPU Imeni M. P. Dragomanova, 2006. – Vip. 11 (35). – S. 84–89.
  8. *Zotova L.E.* Vopros sootnosheniya frustratsii i agressii v otechestvennoy (N. D. Levitov) i zarubezhnoy psyhologii [Q ratio of frustration and aggression in domestic and foreign psychology] / L. E. Zotova // Vestnik MGOU. Seriya "Psihologicheskie nauki". – M. : MGOU. – 2007. – № 2. – S. 7–11.
  9. *Klimova A.A.* Transaktnaya versiya frustratsionnogo testa S. Rozentsveyga kak tehnika diagnostiki lichnosti [Transactional version of frustration test of F. Rosenzweig as equipment for diagnosis of personality] / A.A. Klimova // Perspektivy nauki. – 2010. – № 3. – S. 24–29.
  10. *Kotova S.A.* Problemy sotsialnogo razvitiya detei v doskolnom vozraste i osobennosti ih reaktsii na frustratsiyu [Problems of children's social development in the preschool age and peculiarities of their reaction to frustration] / S.A. Kotova, P.N. Kolesnikov // Psihologiya obrazovaniya v polikulturnom prostranstve. – 2011. – № 13. – T.1. – S. 67–76.
  11. *Krasilnikov I.A.* Ponimanie vnutrennih konfliktov lichnosti v ekzistentsialno-analiticheskoy psyhologii [Understanding of the internal

- conflicts of personality in the existential-analytical psychology] / I.A. Krasilnikov // *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Novaya seriya. Akmeologiya obrazovaniya. Psihologiya razvitiya.* – Saratov : Saratovskiy gosudarstvennyiy universitet imeni N.G. Chernyishevskogo. – 2009. – № 3. – Т. 2. – С. 12–17.
12. *Kuznetsova O.V.* Tipy reaktsii na frustriruyuschie situatsii pri raznom urovne lichnostnoi trevozhnosti [Types of reactions to frustrating situations with different levels of trait anxiety] / O.V. Kuznetsova // *Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. H.A. Nekrasova.* – Kostroma : Kostromskoy gosudarstvennyiy universitet im. N.A. Nekrasova. – 2007. – № 2. – С. 114–118.
  13. *Kuznetsova L.M.* Osoblyvosti psyhichnogo stanu frustratsii u pidlitkiv z aktsentuatsiyamy harakteru [Features of the mental state of frustration in adolescents with accentuations of character] / L.M. Kuznetsova // *Problemi suchasnoi psihologii: zbirnik naukovykh prats Kam'yanets-Podilskogo universytetu imeni Ivana Ogiienka, Institutu psihologii Im. G.S. Kostiuka APN Ukraini / Za red. S.D. Maksymenka, L.A. Onufrievoi.* – Kam'yanets-Podilskiy : Aksioma, 2010. – V. 8. – С. 531–546.
  14. *Maleiko G.U.* Osobennosti frustratsionnykh reaktsii vospitannikov detskogo doma i patronata [Features of frustration reactions of pupils of children's home and patronage] / G.U. Maleiko // *Uchenyie zapiski SPbGIPSR.* – SPb. : Sankt-Peterburgskiy gosudarstvennyiy institut psihologi i sotsialnoy raboty. – 2007. – Т. 8. – № 2. – С. 75–78.
  15. *Nekryach O.* Osoblyvosti frustratsiinykh reaktsii u dltei, scho vyhovuyutsia v rIznih umovah mikrosotsiumu [Features of frustration reactions in children who are brought up in different conditions of microsocium] / O. Nekryach // *Aktualni problemi praktichnoyi psihologii : Vseukr. nauk.-prakt. konf., 18-19 kvIt. 2006 r. : Zb. nauk. prats.* – Herson, 2006. – С. 322–324.
  16. *Ostopolets I. Yu.* Profesiini frustratsii vchytelia yak psyhologichna problema [Teacher's professional frustrations as a psychological problem] / I. Yu. Ostopolets // *Visnyk HNPU Imeni G. S. Skovorody. Psihologiya.* – Harkiv : Harkivskiy natsionalnyi pedagogichnyi universytet imeni G.S. Skovorody, 2004. Vip. 12. – С. 116-124.
  17. *Prib G.A.* Frustratsiya yak chynnyk sotsialnoi dezadaptatsii u patsientIv z psyhichnymy rozladamy [Frustration as a factor of maladaptation in patients with mental disorders] / Prib G.A. // *Suchasni aspekty likuvannya psyhichnykh rozladIv: nauk-prakt. konf. z mizhnar. uchastiu : 26-27 zhovt. 2007 r.* – Chernivtsi, 2007. – С. 110–113.
  18. *Sobchik L.N.* Psihologiya individualnosti. Teoriya i praktika psihodiagnostiki [Psychology of individuality. Theory and practice of psychodiagnosics] / L.N. Sobchik. – SPb. : Rech, 2005. – 624 s.

19. *Terenteva V.B.* Faktor frustratsii v kommunikativnoy dinamike obrazovatel'nogo protsessa [Factor of frustration in the communicative dynamics of educational process] / V.B. Terenteva // Vestnik NGAU. – Novosibirsk : Novosibirskiy gosudarstvennyiy agrarniy universitet. – 2005. – № 3. – S. 139–142.
20. *Terskih L.O.* Sotsialne vyhovannia delinkventiv u stani frustratsii metodamy verbal'nogo vplyvu [Social education of delinquents with verbal methods of influence] / L.O. Terskih // Naukoviy visnik Lvivskogo yuridichnogo Institutu MVS UkraYini. – Lviv : Lvivskiy yurid. In.-t MVS UkraYini, 2004. – № 1 (1) : Aktualni problemi profilaktiki zlochinnosti ta pravoporushen sered nepovnoletnih. – S. 21–28.
21. *Filimonova A.V.* Vospriyatie fenomena trevogi v zavisimosti ot stepeni frustratsii vzaimootnosheniy s okruzhayuschimi [The perception of the phenomenon of anxiety depending on the degree of frustration of relationships with others] / A.V. Filimonova // Obrazovanie i nauka. – 2009. – № 6. – S. 77–86.
22. *Frolova O.V.* Psihologicheskie osobennosti trevozhnosti v frustratsionnykh situatsiyah i ih psihologicheskaya korrektsiya u detei s zaderzhkoi psihicheskogo razvitiya mladshogo shkol'nogo vozrasta [Psychological characteristics of anxiety in situations of frustration and psychological their correction among children with mental retardation of primary school age] / O.V. Frolova // Korrektsionnaya pedagogika. – 2007. – № 4. – S. 65–67.
23. *Holodova O.O.* Zagalni i osoblivi proyavy frustratsii [General and specific manifestations of frustration] / O.O. Holodova // Psihologiya : Zb. nauk. prats. – K. : NPU Imeni M.P. Dragomanova, 2003. – Vipusk 20. – S. 88–94.
24. *Chernobrovkin V.N.* Metodika diagnostiki frustratsionnykh reaktsii pedagogov [Diagnostic methods of frustration reactions of teachers] / V.N. Chernobrovkin, V.A. Chernobrovkina ; NPU Im. M.P. Dragomanova // Praktichna psihologiya ta sotsialna robota. – 2001. – № 1. – S. 5–21.
25. *Shamne A.V.* Tipologiya vzaemovv'yazkiv osobyst'noyi tryvozhnosti ta frustratsiinykh reaktsii u molodshomu shkilnomu vltsi [Typology of relationships of personal anxiety and frustration reactions in the early school years] / A.V. Shamne // Visnik Odeskogo natsional'nogo univ'ersitetu. – Odesa : Odeskiiy nats. un-t, 2009. – Vip. 17 : Psihologiya. – T. 14. – S. 125–133.
26. *Erbegeeva A.R.* Osobennosti frustratsii i strategii preodoleniya u uspevayuschih i neuspevayuschih studentov [Features of frustration coping strategies among achievers and underachieving students] / A.R. Erbegeeva, T.D. Dubovitskaya // Vestnik Kostromskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.A. Nekrasova. – Kostroma :

Kostromskoy gosudarstvennyiy universitet im. N.A. Nekrasova. – 2009.– № 2. – Т. 15. – С. 249–254.

27. *Yangicher E.V.* Ispolzovanie artterapii v korrektsii emotsionalnyh otklonenii v sostoyanii frustratsii podrostkov iz sotsialno neblagopoluchnyh grupp [The use of art-therapy in the correction of deviations in emotional deviations in frustration of teenagers from socially disadvantaged groups] / E.V. Yangicher // Vestnik MGOU. Seriya "Psihologicheskie nauki". – M. : MGOU. – 2009. – № 4. – С. 86–92.